

4. *Центральна, Київська міська та частково місцева преса.* Джерело: Президент України: Бібліогр. показн. 1991 – 1999. Нац. парлам. б-ка України. Секретаріат Верховної Ради України. Відділ. Інформ.-бібл. забезпечення: Упорядн.: Е.А.Афонін, Т.О.Яковлева, Т.А.Дум, Ю.А.Лявенець, О.О.Рафальський. – К., 2000.

5. *Дуцик Д.* Гуртом Кучму легше «бити» // Україна молода. – 1999. – 14 жовтня.

6. *Тат Ю.* Інформаційне поле регіонів за результатами аналізу зайдить І-го // Україна і світ сьогодні. – 1999. – 23–29 жовтня.

7. *Дуцик Д.* Спікер вийшов на стежку медіа-війни // Україна молода. – 1999. – 22 вересня.

8. *Факты и комментарии.* – 1999. – 30 сентября.

9. *Лемши А.* У справі «Ткаченко проти Долганова» поки переміг закон // День. – 1999. – 30 вересня.

10. *Соціалісти атакують телекомплекс* // Україна молода. – 14 жовтня.

11. *Лемши А.* Представники Ради Європи підтверджують заяву «канівської четвірки» про безпрецедентний тиск на пресу в Україні // День. – 1999. – 7 жовтня.

12. *Лемши А.* Итоги выборов пересмотра и исправлению не подлежат в отличие от испорченного имиджа Украины // День. – 1999. – 20 ноября.

13. *Лемши А.* Нарушения выявлены, но «победа все спишет» // День. – 1999. – 5 ноября.

*О.Резнік,
кандидат соціологічних наук*

КОРДОНИ ТА ГРОМАДЯНСЬКИЙ ПРОСТІР

При розгляді громадянського простору як соціального простору, що регламентований нормами певного державного утворення та змістово наповнений ідентичностями та ідентифікаціями різних типів, постає питання про його структуру та межі. Громадянський простір, до якого належить населення країни, існує у визначених просторових

координатах, тобто має територіальний вимір, яким, у свою чергу, є політичний простір держави. У даному випадку, на відміну від етнічного громадянський та політичний простори країни збігаються. Однак громадянський простір має не лише фізичний (територіальний) вимір, а й змістовий – межі реального політичного впливу, зони поширення центральної влади, авторитету політичних інститутів та лідерів – тобто якою мірою інституціоналізована та легітимована ця спільнота. Також не слід забувати про окремі підструктури політичного простору (регіони, автономії). Тому поряд з етнічним, територіальним та політичним існує також чинник впливу окремих підструктур політичного простору.

Одним із перших соціологів, які поставили питання про соціальний простір, був Г.Зіммель. Він зводив поняття суспільства до взаємодії індивідів, а взаємодію – до простору і часу як чистих «соціальних форм». Розглядаючи міждержавні та міжспільнотні кордони, Зіммель визначав їх як соціологічні факти, що мають просторове оформлення [1]. Таким чином, мережа спільностей, перелік яких може простежуватися від макроспільнот до окремих громад, передбачає межі або кордони. Ці кордони бувають різних вимірів.

1. *Цивілізаційні*. Такі кордони, як правило, простежуються між релігійно-конфесійними світами. Наприклад, соціально-культурні відмінності між західною та наддніпрянською частинами України пояснюють історичною належністю цих територій до різних цивілізаційних світів. Водночас існує також думка, що накладання Західно-християнського світу на Православно-східно-слов'янський простежується по річці Дніпру [2].

2. *Політико-ідеологічні*. Ілюстрацією такого розмежування може бути сумнозвісна «залізна завіса», якою поділив у своїй фултонській промові У.Черчіль країни Європи. Саме в політико-ідеологічному вимірі словосполучення «*відкриття кордонів*» набуває семантичного значення, оскільки розширення Євросоюзу та фіксування його межі

на західних українських кордонах, запровадження сусідніми з Україною державами віз відновлює привид нової «завіси».

3. *Державно-територіальні*. Такі кордони мають на увазі, коли говорять про межі держави або громадянської спільноти. Еволюцію моделі державного кордону простежив Б.Андерсен, стверджуючи, що «за сучасною концепцією державний суверенітет здійснюється повністю, рішуче і рівномірно над кожним квадратним метром законно розмежованої території. А за старими уявленнями, коли держави визначалися центрами, кордони були розмитими й нечіткими, а суверенітети непомітно перебігали один в одного» [3].

4. *Територіально-адміністративні*. Часто такого роду кордони не відіграють суттєвої ролі у виборі особистістю поведінкових стратегій, особливо із гомогенною етнокультурною структурою. Але в умовах організації державного устрою на принципах національно-територіального федералізму загальнодержавний політичний простір нерідко стає вторинним на відміну від більш близького, первинного регіонального простору. У таких випадках ці простори виступають як конкуруючі форми єдиного громадянського простору. Якщо ж регіональна ідентичність має риси етнокультурної окремішності, то можлива спроба «вийти» за межі цього простору, що проявляється у сепаратизмі.

5. *Етнічні та мовні*. Етнічна група, на думку Ф.Барта, існує на ґрунті свого культурного змісту, що втримується в кордонах, які група сама окреслює. Етнічний кордон – це характеристика, яка описує етнічну групу не як територіально-адміністративне утворення, а як культурну і соціально-психологічну спільність людей. Етнічний кордон віддзеркалює результат внутрішнього соціального конструювання або організації культурних і психологічних відмінностей *в умовах взаємодії* цієї групи з іншими групами [4]. Етнічний кордон як соціально-психологічне утворення віддзеркалює внутрішнє бачення групою межі

ареалу своєї культурно-психологічної відмінності. Що стосується мовного (лінгвістичного) кордону (не плутати з мовним бар'єром), то часто такий кордон розмитий, оскільки ареали поширення різних мов можуть накладатися один на одного. Наприклад, дуже важко провести чіткий кордон між ареалами поширення української та російської мов.

Існують й інші типи кордонів, за якими люди структурують соціальний простір. Вони можуть мати риси наведених вище вимірів. Такими кордонами можуть бути кордони-межі підприємств, фермерських угідь, установ, закритих клубів та і, власне, приватних помешкань, оскільки людям для особистого економічного захисту та психологічного комфорту потрібні певні соціальні дистанції. Більше того, розвиток комунікацій і міжнародної торгівлі спричинив до створення різного роду іноземних дипломатичних представництв всередині держави. Території посольств подекуди у певних ситуаціях стають «оазами» для політичних утікачів.

До цієї класифікації слід також віднести й міжособистісні соціально-психологічні бар'єри. У повсякденному житті є чимало перешкод, котрі реально структурують соціальний простір і життєві світи людей. До соціально-психологічних меж можна також віднести й етичні бар'єри.

Проаналізуємо вплив різного типу кордонів на громадянський простір, оскільки інституціоналізація громадянської спільноти передусім відзначається акомодациєю відмінностей громад, які існують у межах зазначеного простору, насамперед рівнем співіснування різних соціокультурних, расово-етнічних або конфесійних груп.

Модель модерного державного кордону почала утверджуватися у європейській політичній практиці з початком зародження модерних національних держав. Нові принципи легітимації та інституціоналізації державних утворень як народних суверенітетів прийшли на зміну династичним монархіям. Під впливом ідей громадянсь-

кого націоналізму принцип громадянської спільноти із політичними кордонами ввійшов до канонів міжнародного права і став нормативом ведення зовнішньої політики, заклав фундамент для тих суперечливих переділів територій, що мали місце упродовж XIX–XX ст.

У будь-якому національному проекті кордони стають важливим атрибутом існування політичної спільноти, встановлюючи просторову форму суверенітету. Часто державно-територіальні кордони стають апеляційним імперативом для націотворців. Незважаючи на те що націотворчі проекти через внутрішньосупільні проблеми зазнавали краху, апеляція до різного роду систем міжнародних договорів (Версальські, Гельсінські), які юридично закріплювали недоторканність кордонів, давала змогу ще довго утримувати у політичному дискурсі можливість реалізації цих ідей.

Є сумнівними сподівання, що глобалізація зможе стерти політичні кордони. Існуюча тенденція до створення гомогенної глобальної культури натикається на саму економічну сутність глобалізації. Адже глобалізація саме *залежить* від поділу простору між державами і більшою мірою між регіонами і містами тому, що капітал може циркулювати тільки між різними юридичними просторами, які створені в межах держав чи регіонів. Підґрунтям акумулювання капіталів є відмінність між законодавствами різних юридичних просторів (наприклад, офшорні зони, кредитні рейтинги тощо). Саме світова економічна система потребує нерівності і політичних кордонів, які узаконюють ці нерівності [5]. Таким чином, політичні кордони є біо-, етносоціальною константою життя суспільства, тому що без певних меж неможливо регулювати обмін між державною територією та зовнішнім світом, захищаючи цю територію від зовнішнього хаосу (міграцій, злочинності, тероризму).

Часто державні кордони виконують не тільки функцію визначення громадянської ідентичності, а й задіяні у формуваннях внутрішніх конфліктів. Адже нерідко су-

часні кордони малювалися на папері політиками та дипломатами без врахування етнічнокультурних особливостей певних територій. Втім, незважаючи на те що кордони можуть позначатися штучно, вони стають самостійним соціально-історичним феноменом. І якщо їх змінюють, що часто траплялося упродовж останнього тисячоліття, вони залишають певні сліди, які ще довго проявляються.

Наприклад, населення Німеччини давно вже забуло про існування колись на своїй території кордону Римської імперії – *лімесу* (прикордонного валу), за яким римляни дистанціювалися від варварів. Однак соціальні та культурні наслідки цього розмежування відчутні й залежно від того, чи підкорялися регіони Німеччини в минулому римському праву [6]. Побутує думка, що так звані Троянові вали, які проходять через усю територію України, є також римськими лімесами – східними кордонами імперії. Повертаючись до історії Німеччини, слід зазначити, що 45-річне існування кордону між ФРН та НДР також відчулося на менталітеті населення. Попри багатомільярдні інвестування в економічну та соціальну сферу Східної Німеччини, відмінності зберігаються. Економічна нерівність наклала свій відбиток: радісна ейфорія на початку об'єднання змінилася на «партикулярну» ідентичність, що подекуди виливається у т.з. східнонімецький патріотизм (наприклад, бойкотування товарів із західної частини країни).

Іншим прикладом існування відмінностей між різними регіонами є Польща. Територія цієї країни в її сучасних кордонах зазнавала поділу наприкінці XVIII – на початку XIX ст. між Пруссією, Російською та Австро-Угорською імперіями. Т.Заріцкі, проаналізувавши електоральні уподобання, розвиток промисловості та ментальні характеристики в умовних «секторах», дійшов висновку, що політичні кордони, які формально зникли ще на початку XX ст., все ще існують у польському соціально-економічному просторі [7]. Оскільки держави-окупанти

перебували на той час на різних рівнях соціально-економічного розвитку, то і їхній вплив був різний. Так, у «пруському секторі» нині знаходиться найбільший промисловий регіон, тут зберігається найвища щільність залізничної мережі. Натомість «австрійський» та «російський» сектори зберігають свій сільськогосподарський характер. Так само зберігають свій вплив соціально-політичні моделі держав-окупантів. Високу виборчу активність у «пруському секторі» схильні пов'язувати з успішним розвитком шкільної освіти та т.з. «пруською дисципліною». Іншим позитивом присутності «пруського впливу» вважають вдало проведену земельну реформу, яка завадила появі дрібних неефективних господарств, що мають місце в «російському» та «австрійському» секторах.

Колишня Австро-Угорська територія – Західна Галичина (як і українська Східна Галичина) – зазвичай розглядається як найбільш «національно розвинута» і «демократично зріла» в контексті історичного досвіду. Її жителі першими брали участь у виборах. Виборче законодавство було досить демократичним, що в свою чергу сприяло поширенню польської культури та зміцненню національної свідомості. Австрійська зона була єдиною, де польська мова була впроваджена до системи освіти на всіх рівнях від початкової школи до університетів. Водночас слід зазначити, що національна свідомість галицьких поляків часто межувала з радикальним націоналізмом, оскільки близьке сусідство з українцями, в яких теж під впливом політичної системи Габсбургів потужно розвивалася національна самосвідомість, негативно відбилося на ставленні до них. Саме з цим регіоном пов'язані трагічні сторінки українсько-польських відносин у ХХ ст.

Найбільш негативний стереотип, на думку Т.Заріцкі, склався щодо «російського» сектора. Наслідками російського володарювання стали адміністративна корупція, авторитаризм, соціальне та економічне відставання. Російська держава не залишила ні демократичних традицій,

ні розвинутої інфраструктури. Водночас «російські реалії» сприяли виникненню ліволіберальної інтелігенції. Цей район був центром діяльності соціалістичних і комуністичних партій до Першої світової війни. І навіть тепер місцевий електорат забезпечив неодноразову перемогу лівих партій та А.Квасневського. Також цей сектор дав найбільше відомих поетів, письменників та національних героїв.

Крім загальновідомого «реліктового» кордону між Галичиною та Наддніпрянською Україною, існують й інші межі, які простежуються в українському суспільстві. Досить цікавим є приклад взаємної ідентифікації жителів географічного ареалу навколо річок Дністер та Збруч – Хмельницької, Тернопільської та Чернівецької областей. Означені території цих областей в історично-часовому вимірі належали до різних державних утворень, з різними домінуючими державними етносами. У Середні віки території Тернопільської і Хмельницької областей входили до складу Речі Посполитої, тоді як Північна Буковина контролювалася Молдовою, васалом Османської імперії. Наприкінці XVIII ст. Північна Буковина та західні території сучасної Тернопільщини увійшли до складу Австро-Угорської імперії, а Поділля – до складу Російської імперії. Після невдалих національно-визвольних змагань 1917–1920 рр. Поділля увійшло до УРСР (СРСР), Тернопільщина – до Польської держави, а Північна Буковина – до Румунії. У 1939–1940 рр. всі ці території ввійшли до складу УРСР (СРСР). Минуло більше півстоліття, але навіть тепер трапляються випадки, коли мешканці придністровських сіл Хмельниччини називають жителів Буковини «молдованами», натомість чернівчани у відповідь називають хмельничан – «ляхами». Бачимо, що в даному випадку проявився образ середньовічних кордонів, закарбований у історичній пам'яті поколінь. А от вже жителі Тернопільської області називають чернівчан «румунами». Тут проявився кордон міжвоєнних часів. Так само тернопільчани всіх, хто проживає на схід від р. Збруч

(кордон між Тернопільською та Хмельницькою областями), називають «москалями», акцентуючи тривале перебування Поділля під російським контролем як у роки Російської імперії, так і за роки радянської влади. А ось уже суто територіально-політична ідентифікація сусідів простежується у хмельничан (та й не тільки в них) щодо мешканців Тернопільської області. Усіх, хто проживає на захід від р. Збруч, хмельничани називають або «западцями», або «бандерами». При цьому перший термін, як правило, застосовують для територіальної ідентифікації своїх західних сусідів, тоді як другий використовується більше для політичної ідентифікації.

Зміну ідентичностей зумовлює перерозподіл функцій між кордонами, що існують де-юре (політичні чи адміністративні) і де-факто (етнічні, лінгвістичні чи «цивілізаційні»). Кордони «де-факто» із зміною політичної ситуації можуть стати інституціалізованими, але все ж таки варто їх називати «межами», оскільки дуже часто важко ідентифікувати їх місцезнаходження на певній території.

Позначення кордонів, будучи політичним проектом державотворення, призводить до кардинальної реструктуризації звичного (попереднього) соціального простору, руйнуючи попередні зв'язки і стимулюючи в умовах, що принципово змінилися, створення нових соціальних мереж на прикордонних територіях. Новостворені кордони зазвичай спочатку мають чужорідний характер для місцевих мешканців, що своєю чергою веде до просторової маргіналізації. Можливі дві реакції на цю обставину. Перша – «відвернутися» від новоявленого кордону. Люди часто прагнуть «не помічати» існуючих кордонів, законно чи незаконно їх перетинають. Але така реакція не може бути довготривалою. Як правило, якщо кордон існуватиме довго, з часом політичні простори обох сторін почнуть різнитися. Не помічати таких змін неможливо, оскільки під впливом соціальної взаємодії, спрацьовує феномен так званого соціального порівняння економіч-

ної, соціальної та політичної ситуації «свого» і вже «чужого» ареалу проживання.

Друга реакція – менш болісне політичне усвідомлення такого розмежування. Така реакція притаманна індивідам, котрі лояльно ставляться до «свого» нового державного утворення (часто це трапляється у випадку збігу етнічної належності та домінуючого титульного етносу, який спромігся на власну державу).

Кордони, як правило, продукують відчуття того, що за ними знаходиться інший світ. Тобто вони створюють відмінність між «тут» і «там», що є дуже важливим для соціального конструювання. У соціальному сенсі кордон допомагає конституювати «свій» простір, продукувати уявлення про дихотомічну структуру життєвого світу. «Свій» світ однорідний, освоєний, обжитий. За кордоном же починається «чужа земля». Вона стає підґрунтям соціальної рефлексії, коли «життєвий світ» і відповідно соціальна ідентичність будується на подібному протиставленні із закордонними мешканцями, що в багатьох випадках визначає соціальні дії [8].

Руйнування соціального простору характеризується насамперед руйнуванням звичної та освоєної зони повсякденності. Зміна структури соціальних взаємозв'язків спричиняє зміну повсякденних практик людей. Але разом із роздільними властивостями нових розмежувань кордони формують нові взаємодії між людьми, породжують нові ідентичності і відповідно – нові спільноти. Д.Заламанс описує випадок, коли теплі зв'язки між фінським м.Хапаранда та шведським м.Торнію, в яких жив переважно фінський етнос, після Другої світової війни стали прохолоднішими у зв'язку з тим, що північна частина Фінляндії була вщент зруйнована, тоді як сусідня шведська територія залишилася незайманою. Нерівність життєвих стандартів по обидва боки кордону була очевидною. Ці відмінності зумовили зменшення контактів між двома прикордонними містами [9].

Кордон завжди є місцем зустрічі двох ціннісних систем – особистісної та офіційної. Саме при перетині кордону людина найбільше відчуває свою громадянську належність. Момент перетину кордону є моментом максимальної ідентифікації «ззовні».

Територія держави як соціокультурний конструкт продукується через національний дискурс кордону, наприклад, шляхом тиражування карт країни. Електронні ЗМІ щоденно у випусках прогнозу погоди фіксують у свідомості глядача уявний простір країни. Тут так само є важливою фіксація просторового поділу країни. Наприклад, щоденна почергова згадка частин або регіонів країни у випусках про погоду створює відчуття нероздільності цих територій. Майже всі теле- та радіоканали, розповідаючи про погоду в Україні, починають із Заходу, наступними йдуть Схід, Південь та Центр, закінчують, як правило, повідомленням про Київ. Саме фінальне посилення про столицю фіксує у мешканців всієї України централізоване уявлення про територіальний простір держави. Цікавим є також довільне віднесення телеканалами окремих областей до просторових частин країни: зокрема, Хмельницьку область «1+1», ICTV, «Інтер» відносять до «заходу країни», тоді як УТ-1 – до центру.

Інколи стереотипні територіальні уявлення розвиваються у «територіальні ідеології», які в подальшому виправдовують та обґрунтовують посягання на землі інших держав. Ідеологічним конструктом був радянський громадянський простір. У радянському ідеологічному дискурсі завжди підкреслювалося, що Країна Рад займає одну шосту частину світу. Нове розширення кордонів могло бути витлумачене і витлумачувалося або як відновлення історичної справедливості, або як виконання історичних (віковічних) прагнень народу.

На початку 90-х років ХХ ст. у пострадянському політичному дискурсі з'явилися терміни «ближнє» і – за аналогією – «далеке зарубіжжя». Певно, термін «ближнє» зарубіжжя з'явився у зв'язку з уявленням, що кордони

Російської Федерації після розпаду СРСР поки що не можна вважати остаточною. Цим підкреслювалося, що на даній території зберігається певний культурний простір, який у майбутньому може знову стати й громадянським. Сам зміст зовнішньої політики часів Б.Єльцина щодо інших пострадянських країн, за винятком, можливо, країн Балтії, можна розуміти крізь призму дискурсу ближнього зарубіжжя. Натомість жорстка прагматична політика В.Путіна щодо СНД започаткувала поступове усунення з політичного дискурсу цього терміна.

Таким чином, кордони, що існують всередині громадянського простору, довго зберігають свій вплив на структуру громадянської спільноти. Якщо державно-територіальні кордони формують єдиний громадянський простір, виконуючи інтегративну роль, то цивілізаційні, етнічні, лінгвістичні та територіально-адміністративні межі створюють мережу латентних «партикулярних» спільнот. У міру впливу перших та других можна прогнозувати ступінь подальшої гомогенізації суспільства, його здатність бути єдиним та інтегрованим.

Література

1. *Simmel G. Lebensanschfuung: Vier metaphysische Kapatel.* – München; Leipzig, 1918. – P. 687–698.
2. *Пахомов Ю.Н., Крымский С.Б., Павленко Ю.В.* Пути и перепутья современной цивилизации. – К., 1998. – С. 194–195.
3. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження і поширення націоналізму. – К., 1999. – С.36–37.
4. *Barth F.* Ethnic groups and Boundaries. The Social Organization of Cultural Difference. – Oslo, London, 1969. – P. 14–15.
5. *Kolossov V., O'Loughli J.* New borders for new world orders: Territorialities at the *fin-de-siecle* // www.colorado.edu/IBS/PEC/johnno/pub/geojour.doc.
6. *Штельтинг Э.* Социальное значение границ // Кочующие границы. – СПб., 1999. – Вып. 7. – С. 3–6.
7. *Зарицки Т.* Устойчивость границ территории Польши // Кочующие границы. – СПб., 1999. – Вып. 7. – С. 54–59.